

प्रकरण ५ वे

उपसंहार

## प्रकरण : 5

### उ प सं हा र

प्राचीन मराठी साहित्यात महानुभाव गदयास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. महानुभाव संप्रदायाचे प्रवर्तक श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या जीवनातील विविध प्रसंगांची निवड करून म्हाइंभटांनी 'लीळाचरित्र' संकलित केले. हा 'लीळाचरित्र' गदयग्रंथ म्हणजे पुढीलकाळात निर्माण झालेल्या अनेक महानुभावीय गदयग्रंथांची गंगोत्रीच होय. 'दृष्टान्तपाठ' हा ग्रंथही 'लीळाचरित्रा'तून सिद्ध झालेलाच एक ग्रंथ होय. हा संकलनात्मक ग्रंथ 'केशिराज बास' यांनी नागदेवाचार्यांच्या मार्गदर्शनाखाली संकलित केलेला ग्रंथ आहे. असा हा गदयग्रंथच प्रस्तुत लघुप्रबंधाचा अभ्यासविषय होय.

लघुप्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये केशिराज बास यांचा परिचय करून त्यांची वाङ्मयीन कामगिरी स्पष्ट केली आहे. 'केशिराज बास' हे व्युत्पन्न पंडित होते. त्यांचा संस्कृत भाषा व वाङ्मय यांचा व्यासंग मोठा होता. मात्र श्रीचक्रधरस्वामींच्या प्रेरणेमुळे नागदेवाचार्यांनी केशिराजांना मराठीतून रचना करण्यास सांगितले ("स्मृतीस्थळा'तील काही स्मृतीमध्ये याचा उल्लेख आढळतो) म्हणूनच चक्रधरस्वामी व नागदेवाचार्यांच्या प्रेरणेने केशिराजांनी मराठीचा पुरस्कार केला. त्यांनी मूर्तिप्रकाश, सूत्रपाठ व दृष्टान्तपाठ या प्रमुख मराठी ग्रंथांची निर्मिती केली. त्यापैकी 'मूर्तिप्रकाशा'चे संपूर्ण कर्तृत्व केशिराजांचे आहे. त्यांनी स्वतः या ग्रंथाची निर्मिती केली. 'सूत्रपाठ' हा 'लीळाचरित्रा'तून संकलित केलेला ग्रंथ की जो महानुभावांचा वेद आहे. आणि तिसरी रचना 'दृष्टान्तपाठा'ची. याशिवाय त्यांनी संस्कृत ग्रंथरचनाही मोठ्या प्रमाणात केली आहे.

केशिराज बास यांचा एक व्यक्ती म्हणून विचार करित असताना त्यांच्या अंगी असणारे अनेक गुण आपल्या दृष्टोत्पत्तीस येतात. केशिराज हे अत्यंत सुंदर होते. तरीही विरक्त होते, हे एका व्यापा-याच्या मुलीच्या प्रसंगावरून अनुभवास येते. या सौंदर्य आणि विरक्तीला बुद्धिमत्तेची जोडही मिळाली होती. हे त्यांच्या चर्चिमातून स्पष्ट होते. आणि त्यामुळेच एकदा नागदेवाचार्य त्यांना

म्हणतात, 'सर्वकाळ जर चर्चाच कराल तर देवाला केव्हा आठवणार?' बुद्धिमत्तेला वक्तृत्वाचीही जोड होती. अशाप्रकारे सौंदर्य, विद्वत्त्व, रसिकत्व व वक्तृत्व यांचा सुंदर मिलाफ केशिराज बास यांच्या ठिकाणी पहावयास मिळतो. तसेच ते कडक शिस्तीचे भोक्ते होते. त्यांच्या ठिकाणी असणा-या दृढ भैत्रीचा अनुभवही एका स्मृतीवरून येतो. या मित्रप्रेमातूनच मृत्यूने त्यांच्यावर झडप घेतली. अशा या व्युत्पन्न पंडिताबाबत साहित्यातून फारशी माहिती उजेडात येऊ शकत नाही. हे मराठी अभ्यासक व संशोधकांचे दुर्दैवच म्हणावे लागेल.

केशिराज बास यांचा 'दृष्टान्तपाठ' हा मराठी ग्रंथरचनेमध्ये व महानुभाव साहित्यमध्ये मानाचे स्थान असणारा गद्यग्रंथ होय. 'लीळाचरित्र' ही चक्रधरस्वामींची वाङ्.मयीन मूर्ती आहे. श्रीचक्रधरस्वामी निरुपण करित असताना प्रसंगविशेषी महाइंभटांनी संकलित केलेल्या 'लीळाचरित्रा'त विखुरलेले होते, त्यातील 114 दृष्टान्त निवडून 'दृष्टान्तपाठ' तयार केला तो केसोबासांनीच। त्यामुळे हा ग्रंथ एकादृष्टीने संकलनात्मक तर दुस-या दृष्टीने टीकात्मक आहे. या ग्रंथाचे स्वरूप त्रिकांडात्मक आहे. (दृ.क्र.88 वगळून) त्यामध्ये सूत्र व दृष्टान्त चक्रधरोक्त व दाष्टान्तिक मात्र केशिराज बास यांचे आहे. 'दृष्टान्तपाठा'चे संपादन प्रथम भवाळकर-नेने यांनी केले व त्यानंतर शं.गो.तुळपुळे व कुमुदिनी धारपुरे, यू.म. पठाण, भगवन्त देशमुख, रा.शं. नगरकर इ.नी संपादित केलेले ग्रंथ मिळतात. या सर्व ग्रंथांमध्ये सूत्र-दृष्टान्त-दाष्टान्तिक असे तीन भाग पहावयास मिळतात. मात्र संशोधकांच्या अभ्यासासाठी वेगळ्या प्रकारे पुनः-संपादन होणे गरजेचे आहे. त्याचे स्वरूप- 'सूत्र - लापणिक- दृष्टान्त- दाष्टान्तिक- तो दृष्टान्त कोणी, कोणास, कोठे सांगितला', अशा प्रकारचे हवे. त्यामुळे 'दृष्टान्तपाठा'च्या अभ्यासाला योग्य दिशा मिळू शकेल. हे प्रकरण दोन मध्ये सोदाहरण स्पष्ट केले आहे.

तिस-या प्रकरणामध्ये 'दृष्टान्तपाठा'च्या अंतरंगाचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. सूत्रातून महानुभावांच्या तत्त्वज्ञानाचे दर्शन घडते. हे तत्त्वज्ञान सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहचविण्याचे काम त्यातील दृष्टान्तांनी केले आहे. या दृष्टान्ताचे स्वरूप बहुरंगी व बहुदंगी आहे. अनेक बदलत्या रंगातून महानुभाव तत्त्वज्ञानाचे चार स्तंभ - 1 जीव 2 देवता 3 प्रपंच 4 परमेश्वर 'दृष्टान्तपाठा'तील अनेक दृष्टान्तात पहावयास मिळतात. त्याचबरोबर तत्कालीन समाजस्थितीचेही दर्शन घडते. त्यामध्ये समाजस्थितीचे दर्शन

घडविणे हा हेतू नव्हता. तरीही चक्रधरांच्या अफाट निरीक्षणामुळे समाजातील अनेक गोष्टींचे दाखले दिल्याने, ओघानेच समाजदर्शन घडते. त्यामध्ये कुटुंबसंस्था, स्त्रीची अनेक रूपे, समाजाचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन स्पष्ट होतो. तत्कालीन शासनव्यवस्था, जातीव्यवस्था, व्यवसाय, धार्मिक जीवन, खाद्यपदार्थ, पेहराव व वेशभूषा यांचे चित्रण अनेक दृष्टान्तात पहावयास मिळते.

तसेच हे दृष्टान्त म्हणजे छोटया छोटया बोधगर्भ कथाच आहेत. त्यामध्येही काही लोककथा आहेत, काही पुराणकथा, काही आख्यायिकाही पहावयास मिळतात. लोककथेमध्ये विशेष उल्लेखनीय दृष्टान्त म्हणजे 'संभणेयाचा दृष्टान्त', की ज्याचे साम्य, आइन्स्टाइनने यजमानीन बाईना सापेक्षवादाचा सिद्धांत समजून देण्यासाठी वापरलेल्या कथेत सापडते. तसेच या कथा लघुकथेच्या जवळ जाणा-या वाटतात आणि त्यातून चक्रधरांचे कथनकौशल्यही स्पष्ट होते. अशा दृष्टान्तपाठातील कथांची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील-

1. प्रसंगानुरूप कथा.
2. कलात्मक कथानिवेदन
3. प्रसंगानुरूप कथाकौशल्यास अभिनयाची जोड.
4. प्रभावी संवादांचा वापर
5. चतुरोक्तीचा वापर
6. हृदयाशी संवाद साधणा-या, हृदयंगम व मौलिक कथा.

तसेच 'दृष्टान्तपाठा'त आलेली प्रतिभासुष्टीही स्वयंपूर्ण आहे. त्यामध्ये वनस्पतीसुष्टी, प्राणिसुष्टी, मानवी देह व मानवी मन, स्त्रीची विविध रूपे, निरमिराळे व्यवसाय, व्यवसायाशी संबंधित वस्तू, अनेक रोग, त्यावरील उपाय, मानवेत्तर सुष्टी अशी सर्वांगपरिपूर्ण रूपके पहावयास मिळतात. त्याचप्रमाणे काही कविकल्पनांचा उल्लेख आढळतो.

चौथ्या प्रकरणामध्ये 'दृष्टान्तपाठा'चा भाषिकदृष्ट्या अभ्यास केला आहे. केशिराज बासांच्या 'दृष्टान्तपाठा'तील सूत्रमय भाषा, सामाजिक दृष्टान्त व पांडित्यपूर्ण दाष्टान्तिक यामुळे एकाच ग्रंथात तीन

प्रकारची मराठी भाषेची वळणे पहावयास मिळतात. म्हणून प्राचीन मराठी गदयलेखनात या ग्रंथाचे व भाषेचे एक खास असे स्थान असून त्यामुळे मराठी भाषेच्या समृद्धीला हातभार लागलेला आहे हे मात्र निःसंशय। 'दृष्टान्तपाठा'तील शब्दसंपत्तीही तितकीच समृद्ध आहे. त्यामधे तत्सम शब्द. खास मराठी वळणाचे शब्द, वाक्प्रचार, सुभाषितवजा वाक्ये ही पहावयास मिळतात. वाक्यरचनेचेही विविध प्रकार आढळतात.

या लघुप्रबंधाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे शेवटी परिशिष्टे जोडलेली आहेत. ती परिशिष्टे आतांपर्यंत अभ्यासकांना दुर्मिळ असणारी आहेत. ती माझ्या लघुप्रबंधामुळे एकत्र, एका ठिकाणी सलगपणे अभ्यासकास पहावयास मिळणार आहेत. माझ्या प्रबंधातील विचारांना या परिशिष्टांचा आधार आहे त्यामुळे ही सर्व परिशिष्टे प्रबंधाशी निगडीत आहेत, शिवाय स्वतंत्रपणेही त्यांचे एक वेगळे संशोधनमूल्य आहे. मात्र हा लघुप्रबंध असल्याने काही मर्यादा पडतात. पुढील अभ्यासकांना या परिशिष्टांचा सदैव उपयोग होणार आहे म्हणून या परिशिष्टांना तसे खूपच महत्त्व आहे.

अशाप्रकारे मी 'दृष्टान्तपाठा'चा समग्र अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो सर्वांगीण, परिपूर्ण असेलच असे नाही, त्यात त्रुटी असण्याची शक्यता आहे. मात्र या ठिकाणी एका निखळ अभ्यासकाच्या भूमिकेतून मी हा प्रयत्न केला आहे.

\* \* \*